

ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Ομοτίμου Προέδρου Ακαδημίας Αθηνών,
Ομοτίμου Καθηγητού Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΑΤΟΜΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Πολλές και ποικίλες είναι οι κατά την ελληνική αρχαιότητα εκδηλώσεις αυτοβεβαίωσης συγκεκριμένων ατόμων έναντι και εναντίον συλλογικών οντοτήτων ή αξιών. Οι κυριότερες από αυτές τις εκδηλώσεις έχουν επισημανθεί ή και σχολιασθεί από διάφορους μελετητές. Σε γενικές γραμμές παρατηρείται ότι η ατομικότητα εκδηλώνεται άλλοτε με λόγους, άλλοτε με εικαστικούς τρόπους, άλλοτε με πράξεις σε διάφορα κοινωνικά επίπεδα. Κατά περιπτώσεις, το άτομο εκδηλώνει επίγνωση της αυταξίας του ή απορρίπτει καθιερωμένες αξίες ή απελευθερώνεται από συμβατικότητες ή αποσύρεται από την κοινωνία ή φέρεται εγωϊστικά ή, στην αποκορύφωση του ατομικισμού, γίνεται απόλυτος μονάρχης. Σημειώνεται όμως επίσης ότι κατά τους αρχαϊκούς και τους κλασσικούς αιώνες αυτές οι εκδηλώσεις είναι απομονωμένες, και εν γένει υπολείπονται από τα σημερινά.

Λείπει ακόμη μια πλήρης και συνθετική μελέτη του φαινομένου. Αυτή, εκτός από το να επισημάνει γεγονότα που δεν έχουν προσεχθεί, πρέπει επίσης να εκτιμήσει τις κοινωνικές συνθήκες. Έτσι, θα φανεί ποιες ακριβώς ήσαν οι συλλογικές οντότητες έναντι και εναντίον των οποίων, ορθώθηκε το άτομο. Επί πλέον όμως, θα αντιμετωπισθεί και το πρόβλημα αν και κατά πόσον μέσα σε τούτες τις συλλογικές οντότητες λειτουργούσαν παράγοντες που είτε εξέτρεφαν την ατομικότητα είτε αντιδρούσαν στην ανάπτυξή της.

Ως απλή συμβολή σε μια τέτοια μελέτη παρουσιάζεται αυτό το δοκίμιο. Πρώτα περιγράφω και αναλύω τις κοινωνικές συνθήκες. Έπειτα εξιστορώ την εξέλιξη του φαινομένου της ατομικότητας

στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Επιλέγω τις σαφέστερες εκφράσεις του και τα περάσματά του από μία φάση στην επόμενη.

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

Στις πλήρως ανεπτυγμένες ελληνικές κοινωνίες των αρχαϊκών και κλασσικών χρόνων τα άτομα εντάσσονταν σε ποικίλες ομάδες, ανάλογα με διάφορα κριτήρια. Κάθε κριτήριο χώριζε τα άτομα σε ζεύγη αντίθετων ομάδων. Αυτά τα ζεύγη ήσαν τέσσερα: 1. Μέλη μιας κοινότητας, που θα περιγραφεί πιο κάτω¹, και άτομα εκτός αυτής της κοινότητας. 2. Ελεύθεροι και μη-ελεύθεροι. 3. Ιδιοκτήτες και μη-ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής. 4. Πολίτες και μη-πολίτες. Πλήρως ανεπτυγμένες κοινωνίες παρατηρούνται σε κράτη τύπου πόλεως².

Τα δεδομένα που έχουμε δεν είναι αντιπροσωπευτικά. Με αυτά σχηματίζουμε εικόνες για τη φύση μερικών από τις ομάδες που πλαισίωναν τα άτομα: συγκεκριμένα για την κοινότητα και τις υποδιαίρεσεις της, φυλές, φρατρίες, οικογένειες. Οι μέτοικοι και οι δούλοι μένουν έξω από το οπτικό μας πεδίο.

Η κοινότητα

Όλα τα αρχαία ελληνικά κράτη, που σχηματίσθηκαν πριν από την ελληνιστική εποχή — είτε τύπου έθνους είτε τύπου πόλεως — συνάπτονταν οργανικά με μια κοινότητα υπό την έννοια που έχει ο γερμανικός όρος *Gemeinschaft*. Ιστορικά, αυτή η κοινότητα συνέχιζε μια προ-κρατική κοινότητα, από την οποία είχε προέλθει μέσα από διαδοχικές μεταλλαγές. Εξ αιτίας της καταγωγής της ήταν δομημένη σύμφωνα με την αρχή της συγγένειας. Οι κοινότητες που ξέρουμε λιγότερο ατελώς — και αυτές είναι μόνον οι κοινότητες πόλεως — σχηματίζονταν από φρατρίες ή από φυλές που περιλάμβαναν φρατρίες.

Η κοινότητα κράτους πόλεως³ διακρινόταν έντονα από άλλες οντότητες. Σε σχέση με τις άλλες κοινωνικές ομάδες που κατοικούσαν στην ίδια χώρα, μέτοικους, απελεύθερους, δούλους ή δουλοπάροικους, κρατιόταν μακριά τους και κλεινόταν στον εαυτό της. Σε σχέση με το κράτος, η εν λόγω κοινότητα διέφερε κατά το ότι, ενώ το κράτος ήταν πεδίο κοινωνικών ανισοτήτων, εκείνη διατηρούσε ακόμη κάποιες παραδόσεις ισότητας που είχε κληρονομήσει από το

προ-κρατικό παρελθόν⁴. Κατά τα λοιπά, η κοινότητα και το κράτος διατηρούσαν στενούς δεσμούς, αποκλειστικούς μάλιστα. Οι πολίτες του κράτους τύπου πόλεως ήσαν ένα μέρος της κοινότητας κράτους πόλεως. Το πολιτικό σώμα περιλάμβανε ή όλα τα ενήλικα άρρενα μέλη της κοινότητας ή μόνον μερικά, που εξουσίαζαν τα υπόλοιπα⁵.

Όλες οι ιδιαιτερότητες της κοινότητας κράτους πόλεως ενδιαφέρουν το θέμα μας. 1. Η κοινότητα είχε δομή αιματοσυγγενική. Εμφανιζόταν ως μια ομάδα συγγενών φρατριών, οι οποίες αποτελούνταν από συγγενείς οικογένειες. Ομάδες ανώτερες από τις φρατρίες — αυτές οι ομάδες λέγονταν φυλαί από τους αρχαίους — υπήρχαν μόνον σε ιωνικά και δωρικά κράτη τύπου πόλεως. Εξ άλλου κάθε κοινότητα τοποθετούσε στην αρχή της ένα γενεαλογικό δένδρο προγόνων, που άρχιζε με τον γενάρχη της όλης κοινότητας και συνεχιζόταν με τους γενάρχες των φυλών και των φρατριών. 2. Η κοινότητα διατηρούσε διάφορες προ-πολιτικές δραστηριότητες, ιδίως πάνδημες εορτές. 3. Όλα τα μέλη της κοινότητας, πολίτες και μη πολίτες, άνδρες και γυναίκες, πλούσιοι και φτωχοί, λάτρευαν κοινούς θεούς, είχαν κοινά ήθη και έθιμα, πίστευαν σε κοινές παραδόσεις και δοξασίες. 4. Η αιματοσυγγενική δομή της κοινότητας, η πεποίθηση των μελών της ότι είχαν κοινή καταγωγή και κοινή ιστορία, και η συμμετοχή όλων σε κοινές λατρείες, κοινά ήθη και έθιμα και κοινό πλούτο παραδόσεων θεμελίωναν στη συνείδηση των μελών της την πίστη ότι συνανήκαν σε μια ιδιαίτερη οντότητα. 5. Η ζωή της κοινότητας ήταν έντονη και επέβαλλε πυκνή επικοινωνία μεταξύ της ίδιας και των μελών της, καθώς και ανάμεσα στα μέλη της. Η κοινότητα υπήρχε δια των μελών της και για χάρη τους. Τα μέλη απέβλεπαν στην κοινότητα ως εγγυήτρια της φυσικής τους ύπαρξης και της πολιτιστικής τους ολοκλήρωσης. 6. Όλα τα μέλη της κοινότητας, πολίτες και μη-πολίτες, άνδρες και γυναίκες, πλούσιοι και φτωχοί, ήσαν ίσα στον χώρο της κοινότητας, αφού πίστευαν ότι είχαν κοινή καταγωγή, ελάμβαναν μέρος ισότιμα σε κοινές λατρείες, συνέπιπταν σε πολλές άλλες συλλογικές εκδηλώσεις δοξασιών, νοοτροπιών, ηθικών κανόνων, και δηλώνονταν με ένα κοινό όνομα, π.χ. Αθηναίοι.

Η ιδιότητα μέλους της κοινότητας προϋπέθετε την ιδιότητα μέλους των διαιρέσεων και υποδιαιρέσεων της κοινότητας μέχρι και του κλιμακίου της οικογένειας. Στο εσωτερικό κάθε φυλής και κάθε

φρατρίας οι φυλότες ή οι φράτερες ήσαν ίσοι μεταξύ τους και μετείχαν ισότιμα στις παραδοσιακές μη-πολιτικές λειτουργίες των φυλών και των φρατριών. Το κράτος δεν απέσπασε από τις φυλές και τις φρατρίες την παραδοσιακή εποπτεία των μεν και των δε επί οικογενειακών γεγονότων που δημιουργούσαν δικαιοδικές καταστάσεις (νομιμοποίηση γεννήσεων, υιοθεσιών, ενηλικιώσεων, γάμων, θανάτων) και συναφείς νομικές συνέπειες. Κατά μείζονα λόγο το κράτος δεν μείωσε τις εξωδικαιοδικές αρμοδιότητες και δραστηριότητες αυτών των οντοτήτων.

Οι φυλές από τη μια μεριά και οι φρατρίες από την άλλη εντάσσονταν στην κοινότητα όχι παραθετικά, ως συνεταιρισμένες οντότητες, αλλά ως ταυτόσημα τμήματά της. Οι φρατρίες συνεόρταζαν τις ίδιες φρατρικές εορτές, με συμμετοχή ανδρών και γυναικών. Έτσι, αυτές οι εορτές ήσαν πάνδημες εκδηλώσεις της κοινότητας (όπως σήμερα πάνδημες θρησκευτικές εορτές τελούνται συγχρόνως σε διάφορους ναούς).

Μια φρατρία, παραπάνω από μια ένωση οικογενειών, ήταν μια ευρύτερη οικογένεια. Ήταν μια αυτοδιοικούμενη οντότητα με ιδιαίτερους άρχοντες και δική της περιουσία. Επιτελούσε ορισμένες λειτουργίες που βρίσκονταν πέρα από τις αρμοδιότητες των οικογενειών που τη συγκροτούσαν. Όλα τα γεγονότα του κύκλου της ζωής — γάμοι, γεννήσεις, υιοθεσίες, ενηλικιώσεις, θάνατοι — καταγράφονταν στα αρχεία της φρατρίας. Όλοι οι φράτερες μαζί εόρταζαν τις ενηλικιώσεις και λάμβαναν μέρος στις μεταθανάτιες τελετές. Όταν ένα μέλος της φρατρίας υπέκυπτε σε βίαιο θάνατο και δεν είχε στενούς συγγενείς, η φρατρία εξέλεγε αντιπροσώπους της για να κινήσουν δικαστική δίωξη του ενόχου ή να ζητήσουν αποζημίωση. Μέσα στην κάθε φρατρία όλες οι οικογένειες ήσαν ισότιμες, όλα τα άτομα ελάμβαναν μέρος στον βίο της φρατρίας χωρίς διακρίσεις.

Όπως οι φρατρίες, έτσι και οι φυλές αυτοδιοικούνταν και είχαν περιουσία. Με την πάροδο του χρόνου αυτές οι ομάδες έχασαν πολλές από τις αρχικές λειτουργίες τους. Εκτός τούτου, μερικά κράτη πόλεων αλλοίωσαν το παραδοσιακό σύστημα φυλών σε διάφορους βαθμούς ή το αντικατέστησαν με άλλο, τεχνητό. Οι παραδοσιακές φυλές είχαν αιματοσυγγενική δομή, αφού συγκροτούνταν από φρατρίες, οι οποίες με τη σειρά τους περιλάμβαναν οικογένειες, και τα μέλη τους πίστευαν ότι ήσαν πράγματι συγγενείς. Η ιδέα της

αιματοσυγγένειας των φυλών ήταν τόσο ισχυρή που ο Κλεισθένης στην Αθήνα και άλλοι νομοθέτες αλλού έδωσαν αιματοσυγγενική επίφαση στις δικές τους τεχνητές φυλές. Μέσα στις κλασσικών και ελληνιστικών χρόνων πηγές μας, οι φυλές εμφανίζονται να λειτουργούν κυρίως ως τμήματα του σώματος των πολιτών αντίστοιχα με δικές μας εκλογικές και στρατολογικές περιφέρειες. Ελάχιστα και αμυδρότατα είναι τα κατάλοιπα παλαιότερων λειτουργιών.

Οι σχέσεις κοινότητας και μελών της συντελούσαν λοιπόν ώστε η μεν κοινότητα να συνέχει τα μέλη της και να αποτελεί ένα φιλικό περιβάλλον γι' αυτά, εκείνα δε να τοποθετούνται θετικά απέναντί της. Η κοινότητα έπαυε να λειτουργεί συνεκτικά μόνον στις περιπτώσεις που ένα μέλος της απομακρυνόταν από αυτήν, τούτο δε συνέβη πάντα για λόγους άσχετους με την κοινότητα⁶. Στα κράτη τύπου πόλεως οι κοινότητες έχασαν την παλαιά ικμάδα τους κατά την ελληνιστική εποχή. Παρόμοιες οντότητες δε δημιουργήθηκαν στις νεοσύστατες ελληνιστικές μοναρχίες της Ανατολής.

Η οικογένεια

Ενώ στα επίπεδα της κοινότητας, της φυλής και της φρατρίας επικρατούσαν σχέσεις ισότητας μεταξύ των μελών τους, η οικογένεια διεπόταν από δεσποτισμό. Οι αρχαίοι ονόμαζαν τον επικεφαλής της οικογένειας με τον όρο κύριος. Ο Αριστοτέλης παραλλήλισε τη θέση του μέσα στην οικογένεια με εκείνη του βασιλέα σε ένα μοναρχούμενο κράτος. Πράγματι, είχε απεριόριστες εξουσίες όχι μόνο επάνω στους δούλους, αλλά και επάνω στη γυναίκα και στα παιδιά του. Ήταν όμως και ο ίδιος μέλος της οικογένειας και ήταν δέσμιος υποχρεώσεων προς αυτήν. Η οικογένεια δεν ήταν μόνον μια πραγματικότητα του παρόντος. Είχε προγόνους που έπρεπε να λατρεύονται και όφειλε να έχει απογόνους που θα εξασφάλιζαν τη διάρκειά της και τη συνέχεια της λατρείας των προγόνων. Η αρχαία ελληνική οικογένεια δε διέφερε ουσιαστικά από τη μέχρι προ ολίγων δεκαετιών αγροτική οικογένεια στην Ευρώπη που βέβαια περιέσφιγγε τα μέλη της, από την άλλη όμως μεριά πρόσφερε σ' αυτά προστασία και βοήθεια.

Κράτος

Αντίθετα με την κοινότητα και τις υποδιαιρέσεις της, το κράτος

τύπου πόλεως εισήγαγε την αρχή της ατομικότητας τόσο στο δημόσιο όσο και στο ιδιωτικό δίκαιο. Οι πολίτες μετείχαν στο δημόσιο βίο ως άτομα. Νόμοι, ψηφίσματα και διοικητικές πράξεις του κράτους αφορούσαν άτομα. Το κράτος πόλεως προήγαγε έτσι την ιδέα του ατόμου, αλλ' όχι και τον ατομικισμό.

Παράγοντες ατομικισμού αναπτύχθηκαν μέσα στα κράτη τύπου πόλεως κατά τον 4ο αιώνα και την ελληνιστική εποχή. Οι δεκαετίες μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου ήσαν πολύ ταραγμένες, σ' όλον τον ελληνικό κόσμο. Παντού γίνονταν πόλεμοι, μερικοί μάλιστα διαρκούσαν πολλά χρόνια. Μεγαλύτερες δυνάμεις που φιλοδόξησαν να ηγεμονεύσουν απέτυχαν, γιατί δεν είχαν οικονομικά και στρατιωτικά μέσα αντίστοιχα με τις επιδιώξεις τους, αφού στο μεταξύ και οι ίδιες εξασθένησαν και απομύζησαν σύμμαχους και ουδέτερους. Πολλές από τις μικρότερες δυνάμεις μετακινούνταν από υπολογισμό ή εξ ανάγκης από μια συμμαχία σε άλλη. Όλα τούτα κατέτριβαν τους πρωταγωνιστές και τους δευτεραγωνιστές. Παράλληλα με τους πολέμους εκδηλώθηκαν σε πολλές ελληνικές πόλεις κοινωνικές και πολιτικές επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις, εμφύλιοι πόλεμοι, αλλαγές καθεστώτων, τυραννίδες. Η οικονομία υπέφερε από τις συχνές και εκτεταμένες δηώσεις. Λίγοι επωφελήθηκαν για να σχηματίσουν περιουσίες, οι πολλοί έγιναν φτωχότεροι. Οι ηττημένοι των εμφυλίων πολέμων εξορίζονταν ή εγκατέλειπαν από μόνοι τις πατρίδες τους. Πολλοί από αυτούς γίνονταν μισθοφόροι, όπως και οι άποροι διαφόρων πόλεων. Εξόριστοι, φυγάδες, μισθοφόροι υπήρξαν και κατά την αρχαϊκή εποχή. Αλλά τον 4ο αιώνα αυξήθηκαν σταθερά. Ο αριθμός των μισθοφόρων διογκώθηκε, όχι μόνο γιατί επιδεινώθηκαν οι οικονομικές και οι κοινωνικές συνθήκες που παρακινούσαν τους Έλληνες να γίνουν επαγγελματίες στρατιώτες, αλλά και γιατί αυξήθηκε η ζήτησή τους από τις ελληνικές πόλεις, από Πέρσες σατράπες, από τον Μ. Βασιλέα. Οι μισθοφόροι δημιούργησαν πολλά προβλήματα σε όλον τον ελληνικό κόσμο. Η συντήρησή τους επιβάρυνε τα δημόσια οικονομικά. Οι πολίτες απέφευγαν την επιστράτευση. Οι μισθοφόροι αφοσιώνονταν όχι στην πόλη που τους στρατολογούσε, αλλά στον στρατηγό που τους διοικούσε. Πολλοί στρατηγοί χρησιμοποιούσαν τους μισθοφόρους για ιδιοτελείς σκοπούς. Όλα όσα προαναφέρθηκαν, συντελούσαν ώστε να δημιουργείται απογοήτευση μεταξύ των πολιτών και να χαλαρώνει η προσήλωσή τους στην πόλη τους.

Αυτές οι διεργασίες επιταχύνθηκαν μετά τα μέσα του 4ου αιώνα και κατά την ελληνιστική εποχή. Τα κράτη τύπου πόλεως φάνηκαν ανίσχυρα εμπρός στον Φίλιππο Β΄, τον Αλέξανδρο και τους ελληνιστικούς βασιλείς. Οι αποτυχίες κρατών και πολιτικών συστημάτων έκαμαν τους πολίτες να συνειδητοποιήσουν ότι τα κράτη τύπου πόλεως είχαν μικρό βάρος μέσα στα νέα συστήματα συσχετισμού δυνάμεων αλλά και ότι οι ίδιοι έπαιζαν μικρότερο ρόλο στις τύχες των πατρίδων τους.

Νέος τύπος κράτους δημιουργήθηκε στην ελληνιστική Ανατολή. Ταυτιζόταν με τον μονάρχη, που ήταν αυτεξούσιος, παντοδύναμος, ανεξέλεγκτος. Η βασιλική εξουσία θεμελιωνόταν στην πίστη ότι ο μονάρχης την όφειλε στα εξαιρετικά προσωπικά χαρίσματά του και στην εύνοια των θεών. Αυτός ο τύπος κράτους ονομάζεται «ελληνιστική μοναρχία».

Όλοι οι κάτοικοι μιας ελληνιστικής μοναρχίας ήταν απλοί υπήκοοι του μονάρχη. Κανείς τους δεν είχε δικαιώματα προερχόμενα από άλλη πηγή. Κάθε διάκριση, προνόμιο, θέση οφειλόταν στον βασιλέα. Οι υπήκοοι δεν αντιδρούσαν στους βασιλείς. Οι Έλληνες ιδιώτες που έγιναν υπήκοοι των νέων μοναρχών της Ανατολής ήσαν μετανάστες: όταν έφθαναν στα νέα κράτη, όφειλαν να αναγνωρίσουν την πολιτειακή τάξη και τους νόμους που επικρατούσαν εκεί. Στις ελληνιστικές μοναρχίες δεν υπήρχαν λοιπόν πολίτες, δεν υπήρχε κοινότητα ανθρώπων. Κάθε ελεύθερο άτομο ζούσε χωρίς τη συναίσθηση ότι ανήκει σε κάποιο σύστημα κοινωνικών οντοτήτων αιματοσυγγενικού τύπου (έστω και πλασματικού) κι ότι έχει ευθύνες απέναντι σε αυτές.

Κοινωνικές τάξεις

Οι κοινωνικές αντιθέσεις αποσπούσαν τα άτομα από τις αιματοσυγγενικές ομάδες τους και τα ωθούσαν να αποτελέσουν κοινωνικές τάξεις. Οι κοινωνικές τάξεις λειτουργούσαν συνεκτικά και αντιατομικιστικά. Τα μέλη κάθε τάξης ανέπτυσαν δεσμούς αλληλεγγύης, εξέφραζαν κοινές ιδέες, είχαν κοινές επιδιώξεις.

Ωστόσο η αριστοκρατική τάξη δεν διατρεχόταν πάντα από ενοποιητικά ρεύματα. Η αριστοκρατική αγωγή καλλιεργούσε ένα πνεύμα αγωνιστικότητας και διακρίσεως. Αυτό το πνεύμα ώθησε τους αριστοκράτες της αρχαϊκής εποχής να αναπτύξουν ατομικι-

στικές τάσεις. Επί πλέον τούτου, οι πολιτικοί αγώνες, που υπό αριστοκρατικό καθεστώς γίνονταν μεταξύ αριστοκρατικών ομάδων, καλλιεργούσαν τον ατομικισμό και υπό τη μορφή της φιλαρχίας. Στα πλαίσια των ίδιων αγώνων η μια ή η άλλη αριστοκρατική οικογένεια επεδίωκε σχέσεις και συνήπτε γάμους με αριστοκρατικές οικογένειες άλλων πόλεων. Έτσι, οι αριστοκράτες χαλάρωναν τους δεσμούς τους με την κοινότητα στην οποία ανήκαν. Επίσης αριστοκράτες οι τύραννοι, αποκόπτονταν από την τάξη τους και στρέφονταν εναντίον άλλων μελών της. Εγκαθιστούσαν προσωπικά καθεστώτα και επεδίωκαν προσωπικούς σκοπούς. Αποδεσμεύονταν από τον αρχαίο αριστοκρατικό κώδικα και επεδίωκαν χωρίς αναστολές, περισσότερη δύναμη, περισσότερο πλούτο, ισχυρότερες απολαύσεις⁷. Αριστοκράτες εξέφρασαν επίσης προσωπικά πάθη δια ποιητικού λόγου⁸. Μέλη της ίδιας κοινωνικής τάξης έσπευσαν να πάρουν μαθήματα από σοφιστές και υιοθέτησαν τις θέσεις που ήσαν απελευθερωτικές του ατόμου και έδιναν θεωρητική δικαίωση στον ατομικισμό⁹. Ο ατομικισμός κέρδισε ακόμη περισσότερο έδαφος μεταξύ των αριστοκρατών των Αθηνών όταν η αριστοκρατία έχασε κάθε κύρος μετά την τυραννίδα των Τριάκοντα. Τότε οι αριστοκράτες και οι εν γένει ολιγαρχικοί αποσύρθηκαν από τα κοινά για πολλές δεκαετίες¹⁰.

Μεταξύ των λαϊκών στρωμάτων η ατομικότητα αφυπνίσθηκε παρακολουθώντας την ταξική συνείδηση. Σ' αυτήν τη φάση εκφράσθηκε σε συνδυασμό με εκδηλώσεις αγωνίας μπροστά στην κοινωνική ανασφάλεια, με καταγγελίες της αδικίας και της διαφθοράς και με αρνητικές τοποθετήσεις έναντι καθιερωμένων αξιών¹¹. Όμως το δημοκρατικό καθεστώς αντέδρασε στην ατομικότητα εν ονόματι των λαϊκών συμφερόντων. Η αθηναϊκή δημοκρατία έλαβε δραστικά μέτρα ώστε να εξασφαλισθούν ίσες ευκαιρίες για όλους τους πολίτες και κατένειμε τμήματα της εξουσίας μεταξύ πλήθους συλλογικών αρχών.

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Από την αρχή της αρχαϊκής εποχής, γύρω στο 700 π.Χ., παρατηρείται στον ελληνικό κόσμο προϊούσα βεβαίωση της ατομικότητας. Επισκοπώντας σύντομα αυτό το κίνημα, φροντίζω να επιση-

μάνω τα διαδοχικά βήματά του και τα όρια κάθε βήματος. Περιορίζομαι στην έκφραση της ατομικότητας δια του λόγου ή δια των συμπεριφορών, επειδή η αποτύπωσή της σε έργα εικαστικών τεχνών είναι έμμεση και για τούτο ανιχνεύεται με δυσκολία και με περιθώρια αμφιβολιών.

Μέσα από τα στοιχεία που έχουμε σήμερα, πρώτος ο Ησίοδος (περί το 700 π.Χ.) βεβαιώνεται ως άτομο έναντι όχι άλλου ή άλλων, όπως συμβαίνει στα ομηρικά έπη, αλλά εναντίον της κοινωνίας. Κάτοχος μικρού αγροτεμαχίου, περιγράφει τα δεινά και τους κινδύνους που αντιμετωπίζουν όσοι βρίσκονται στην ίδια κατάσταση με αυτόν. Θύμα αδικίας, καταγγέλλει τους άρχοντες που διαφθείρονται με δώρα. Παίρνοντας αφορμές από τις προσωπικές του εμπειρίες εκφράζει παθήματα και αισθήματα μιας κοινωνικής ομάδας που είχε σχηματισθεί μέσα στην κοινωνία του, αλλά και σε πλείστες άλλες ελληνικές κοινωνίες.

Ο Αρχίλοχος ήταν γιος αριστοκράτη, αλλά νόθος. Φτωχός, έγινε επαγγελματίας στρατιώτης: τυχοδιώκτης, όχι ήρωας. Έζησε περιπετειώδη ζωή έξω από το κανονικό περιβάλλον ενός κράτους τύπου πόλεως. Ελάχιστα νεότερος από τον Ησίοδο, ο Αρχίλοχος κάνει πολλά βήματα πιο πέρα. Είναι ο πρώτος ποιητής που αυτοπαρουσιάζεται. Δεύτερον, τόλμησε να γελοιοποιήσει τις παραδεδομένες αριστοκρατικές αξίες, μάλιστα με προκλητικότητα. Δεν έκρυψε, αλλά διακήρυξε ότι πέταξε την ασπίδα του για να σωθεί. Κατάγγειλε την απόσταση που χωρίζει την πραγματικότητα από τις κοινωνικές αξίες. Σατίρισε ανθρώπινες αδυναμίες. Τρίτον, εξέφρασε τα ερωτικά πάθη του, τα μίσση του, τη δίψα του για εκδίκηση. Τέταρτον, αντίθετα με τον Ησίοδο, δεν εκφράσθηκε ως εκπρόσωπος κάποιας ομάδας ή κάποιας κατηγορίας ανθρώπων.

Εξ ίσου προσωπικοί είναι οι ποιητές των αμέσως επόμενων γενεών (του 6ου αιώνα π.Χ.), ο Ιππώναξ, η Σαπφώ, ο Αλκαίος, ο Αλκμάν, ο Θέογνις. Αριστοκράτες, δεν έθιξαν βασικές αξίες της τάξης τους, ένιωσαν όμως εξίσου αδέσμευτοι με τον Αρχίλοχο προκειμένου να εξωτερικεύσουν προσωπικά πάθη. Η Σαπφώ αποκαλύπτει χωρίς αναστολές το ερωτικό πάθος της για διαφορετικό κάθε φορά συγκεκριμένο πρόσωπο ή την ερωτική στέρηση. Ο Αλκαίος εκδηλώνει τον έρωτά του με λεπτότητα και αιδημοσύνη, εκφράζεται όμως με βιαιότητα για τους πολιτικούς αντιπάλους του και καλεί σε γιορ-

τάσι με κρασί και γυναίκες, σαν πέθανε ένας εχθρός του. Ο Θέογνις εξόριστος από τους νεόπλουτους που επικράτησαν στα Μέγαρα, αναμνησκάει επίμονα το μοτίβο της εκδίκησης.

Όμως ο ίδιος Θέογνις έχει γράψει επίσης: «Μη στενοχωριέσαι υπερβολικά, Κύρνε, όταν οι πολίτες ταρασσονται από πάθη, αλλά πάρε τη μέση οδό, όπως κάνω εγώ». Και ακόμη παλιότερα ο εξίσου παθιασμένος Αρχίλοχος συμβούλευε: «Όταν νικάς, μη χαίρεσαι υπερβολικά ούτε, όταν χάνεις, να οδύρεσαι στο σπίτι σου πεσμένος κάτω. Χωρίς υπερβολή να χαίρεις για τα χαρούμενα και να στενοχωριέσαι με τα κακά». Και η αυτοσυγκράτηση είναι στην πραγματικότητα μια εκλεπτυσμένη εκδήλωση ατομικισμού¹².

Τον ίδιον καιρό έρχεται στο προσκήνιο η προσωπική φιλαρχία: είναι ένα από τα κίνητρα των σκληρών αγώνων που διεξάγουν αντίπαλες μερίδες αριστοκρατών για την κατάληψη της εξουσίας.

Η δίψα της εξουσίας και άλλες εκφάνσεις ατομικισμού εξωθούνταν στα άκρα από τους τυράννους. Ο Αριστοτέλης έχει κάμει πολλές παρατηρήσεις για την τυραννίδα. Αυτές επιβεβαιώνονται ή συμπληρώνονται από τα στοιχεία που γνωρίζουμε από άλλες πηγές. Έτσι μπορούμε και εμείς να ορίσουμε την τυραννίδα ως μονοκρατορία κάποιου που καταλαμβάνει την εξουσία με απάτη ή με τη βία, την ασκεί προς το συμφέρον του και όχι προς το συμφέρον των πολιτών και δε λογοδοτεί. Οι τύραννοι είχαν επίγνωση του γεγονότος ότι και άλλοι γύρω τους θα ήθελαν να απολαμβάνουν εξίσου με αυτούς πλούτη και ηδονές. Δεν έκρυβαν τις διασκεδάσεις και τις απολαύσεις τους, για να φθονούνται και να μακαρίζονται: προκαλώντας τον φθόνο και τον θαυμασμό των άλλων, απολάμβαναν μια ακόμη ηδονή. Επέδειξαν προσβλητική για την κοινή γνώμη αδιαφορία, καθώς δεν έλαβαν τον κόπο να αιτιολογήσουν την πραξικοπηματική κατάληψη και κατοχή της εξουσίας.

Η σοφιστική κίνηση (μέσες και τελευταίες δεκαετίες του 5ου αιώνα π.Χ.) αποτέλεσε μια νέα έκφραση αλλά και μια νέα πηγή ατομικισμού. Αυτή προχώρησε με διαδοχικά βήματα, ολοένα και πιο τολμηρά. Ο Πρωταγόρας εισήγαγε την ιδέα ότι κάθε άνθρωπος είναι μέτρο των πραγμάτων και ως εκ τούτου έχει το δικαίωμα να δεχθεί ή να αρνηθεί την ύπαρξη του ενός ή του άλλου από αυτά. Όμως άφησε ρητά έξω από την υποκειμενικότητα τον νόμο. Ο Πρόδικος διακήρυξε ότι οι θεοί είναι πλάσματα της ανθρώπινης φαντασίας:

έτσι ενθάρρυνε τα άτομα να απαλλαγούν από τα δεσμά της θρησκείας. Ο Ιππίας και ο Αντιφών δίδαξαν ότι ο νόμος είναι ανθρωπινό δημιούργημα που βιάζει τη φύση και ότι όσοι θίγονται από τους νόμους δικαιούνται να μην υπακούουν σ' αυτούς. Ως εδώ ο απόλυτος υποκειμενισμός των σοφιστών, στη σφαίρα της γνωσιολογίας όσο και στη σφαίρα της ηθικής, κατευθυνόταν εναντίον της αριστοκρατικής ιδεολογίας που διακήρυσσε τη θεία προέλευση και την αιωνιότητα των υφισταμένων ιδεών και αξιών. Έτσι απελευθέρωνε το άτομο εν πνεύματι δημοκρατίας.

Οι απελευθερωτικές του ατόμου θέσεις των σοφιστών ανακλώνται στις τραγωδίες του Ευριπίδη. Στις ίδιες εμφανίζονται τραγικά πρόσωπα που έντονα εκφράζουν τα ατομικά πάθη από τα οποία κατέχονται, καθώς και τις αμφιβολίες τους για παραδεδομένες ιδέες ή αξίες. Αλλά και ο ίδιος ο ποιητής είναι αξιομνημόνευτο δείγμα ατομικιστή σύμφωνα με τα μέτρα της εποχής του: όχι μόνον δεν έλαβε μέρος στα κοινά, όπως ο Αισχύλος και ο Σοφοκλής, αλλά και εβίωσε ως αναχωρητής.

Από την άλλη όμως μεριά, οι σοφιστές δίδασκαν τους μαθητές τους την τέχνη να καταστρώνουν συλλογισμούς και να διατυπώνουν επιχειρήματα κατά βούληση — για να μπορούν να επηρεάζουν τους ακροατές τους — και ζητούσαν υπέρογκες αμοιβές για τούτο. Έτσι εκείνοι που συνέρρεαν στα μαθήματα των σοφιστών ήσαν νέοι αριστοκράτες που επιθυμούσαν να αναδειχθούν ως πολιτικοί ηγέτες. Συνακόλουθα η σοφιστική κατέληξε να επιτείνει την ανάπτυξη του ατομικισμού μεταξύ των αριστοκρατών. Εξ άλλου μερικοί από τους τελευταίους σοφιστές δίδαξαν ότι οι νόμοι γίνονται όχι από τους λίγους εις βάρος των πολλών, αλλά από τους πολλούς εις βάρος των λίγων: έτσι οι πολλοί κατορθώνουν να καθυποτάξουν τους λίγους που είναι εκ φύσεως οι πιο δυνατοί. Δηλαδή θεμελίωσαν θεωρητικά για τους λίγους το δικαίωμα να αποτινάσσουν τα δεσμά του νόμου προκειμένου να ανακτούν τη φυσική ελευθερία που είχαν χάσει.

Η δικτατορία των τριάκοντα στην Αθήνα (το 404-403 π.Χ.), υπήρξε η τελευταία ευκαιρία των ολιγαρχικών. Μετά την πτώση της, η δημοκρατία σταθεροποιήθηκε για πολλές δεκαετίες στην Αθήνα. Μεταξύ των αριστοκρατών και εν γένει ολιγαρχικών επικράτησε απογοήτευση και ο ατομικισμός τους ενισχύθηκε προσλαμβάνοντας μια νέα μορφή: αποσύρθηκαν από την πολιτική κονίστρα και

απομονώθηκαν. Η στάση τους έχει χαρακτηριστεί ως αυτοεξορία στο εσωτερικό της πόλης.

Ο αριστοκράτης Πλάτων ξεχωρίζει στον τρόπο που συνδύασε το ατομικό και το συλλογικό σε επίπεδο προσωπικό και σε επίπεδο θεωρίας. Ο ίδιος απέφυγε την αθηναϊκή πολιτική κονίστρα, μελέτησε όμως δια βίου την Πολιτική, και όχι προς όφελος δικό του ή μιας παράταξης ή ακόμη της πόλης του, αλλά — έτσι πίστεψε — για να εκπονήσει το άριστο πολίτευμα για κάθε ανθρώπινη κοινότητα. Επί πλέον δε, προκειμένου να το δει να εφαρμόζεται στις Συρακούσες, υπέστη κόπους και κινδύνους σε τρία ταξίδια του στη Σικελία. Ο Πλάτων επέκρινε τη σοφιστική αρχή της υποκειμενικότητας των κρίσεων περί πραγμάτων, ιδεών και πράξεων και δεν άφησε περιθώρια ατομικότητας μέσα στο πολίτευμά του, αφού διακήρυξε ότι οι πολίτες πρέπει να εξισωθούν και να εξομοιωθούν τόσο ώστε να αποτελέσουν μian ενότητα.

Από το δεύτερο τέταρτο του 4ου αιώνα εμφανίζονται τυχοδιώκτες στρατιωτικοί ηγέτες που εκμισθώνουν τις υπηρεσίες τους στον εκάστοτε πλειοδότη και εξυπηρετούν προσωπικά συμφέροντα. Ως πιο χαρακτηριστικός εκπρόσωπος αυτού του τύπου μπορεί να αναφερθεί ο Χαρίδημος από τον Ωρεό. Άρχισε τη σταδιοδρομία του ως απλός στρατιώτης μισθοφορικού σώματος στην υπηρεσία Περσών σατραπών. Στρατολογείται από τους Αθηναίους ως αξιωματικός. Έπειτα από επιτυχίες του, οι Αθηναίοι τον πολιτογραφούν, γεγονός πολύ σπάνιο. Ενώ όμως είναι πια Αθηναίος πολίτης, αναλαμβάνει υπηρεσία σε μισθοφορικό στρατό Πέρση σατράπη (362). Ωστόσο κυριεύει μερικές πόλεις στην Τρωάδα για λογαριασμό του και γίνεται τύραννος. Μισθωμένος από τον Κερσεβλέπτη, βασιλέα ενός τμήματος της Θράκης, πολεμάει εναντίον των Αθηναίων. Όταν ο Κερσεβλέπτης προσεγγίζει τους Αθηναίους, αυτοί, έχοντας ανάγκη από καλούς στρατιωτικούς ηγήτορες, ανακαλούν τον Χαρίδημο και τον εκλέγουν στρατηγό τους (351). Έκτοτε ο Χαρίδημος θα οδηγήσει επανειλημμένα αθηναϊκές δυνάμεις εναντίον του Φιλίππου.

Ο ατομικισμός των ηγετών αποκορυφώθηκε στο πρόσωπο πρώτα του Αλεξάνδρου και έπειτα των ελληνιστικών βασιλέων. Ο ατομικισμός του Αλεξάνδρου εκφράζεται όχι μόνο με συμπεριφορές, αλλά και με πολιτικές πράξεις, με τις οποίες αντιπαρατέθηκε στην κοινότητα των Μακεδόνων. Η εκστρατεία του στην Ασία αποφασί-

σθηκε από τον Φίλιππο στα πλαίσια μιας προσωπικής πολιτικής του, εκτελέσθηκε από τον Αλέξανδρο κατά τις δικές του παρορμήσεις και τα δικά του οράματα. Στο πολιτικό επίπεδο ο Αλέξανδρος εγκατέλειψε τον ρόλο και την εικόνα του βασιλέα των Μακεδόνων, έδρασε και παρουσιάσθηκε ως ανατολικός δεσπότης. Όχι μόνο δεν προσάρτησε στο μακεδονικό βασίλειο τις χώρες που κατέκτησε, αλλά θεμελίωσε μια αυτοκρατορία προσωπική και πολυεθνική¹³. Για να νομιμοποιήσει τις ενέργειές του και τις αξιώσεις του, παρουσίασε υπερκόσμιους τίτλους. Το πρώτο βήμα το έκαμε αρκετά νωρίς, στην Αίγυπτο, δίνοντας μεγάλη δημοσιότητα στο γεγονός ότι οι ιερείς του Άμμωνος τον χαιρέτησαν ως γιο του Άμμωνος-Ρα. Το 324 προχώρησε στο σημείο να αξιώσει θείες τιμές από τις ελληνικές πόλεις.

Οι άνδρες που ίδρυσαν τις ελληνιστικές μοναρχίες στην Ανατολή ήσαν ισχυρές προσωπικότητες που δεν γνώριζαν αναστολές προκειμένου να επιτύχουν σκοπούς χωρίς προηγούμενο. Αυτοανακηρύχθηκαν βασιλείς. Μόνος ο Κάσσανδρος πήρε τον παραδοσιακό τίτλο «βασιλεύς Μακεδόνων». Οι άλλοι προτίμησαν τον αόριστο «βασιλεύς» που διαδήλωνε απεριόριστες εδαφικές βλέψεις. Οι νέοι βασιλείς δεν αξίωσαν ισόθεες τιμές ούτε όταν πήραν τον βασιλικό τίτλο ούτε όσο ζούσαν, μ' όλο που ανακηρύχθηκαν θεοί από διάφορες ελληνικές πόλεις. Οι Επίγονοι όμως επιδίωξαν να αποκτήσουν υπερκόσμιους τίτλους. Ο λιγότερο τολμηρός τίτλος ήταν να παρουσιάζουν την κατοχή της αρχής και τις νίκες τους ως αποδείξεις ότι είχαν την εύνοια κάποιας θεότητας. Με περισσότερη τόλμη ισχυρίσθηκαν ότι είχαν θείους προγόνους και προχώρησαν ως το να αποθεώσουν τους πατέρες τους.

Ήδη ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης είχαν τάξει τους σοφούς και τους ενάρετους επάνω από τους νόμους και επί πλέον τους είχαν παρομοιάσει με βασιλείς. Συνεχίζοντας στην ίδια γραμμή διατυπώνουν τώρα θέσεις περί βασιλείας και βασιλέως ο Διογένης, ο Ζήνων, ο Επίκουρος και οι σχολές τους. Ο Δημήτριος ο Φαληρεύς συμβούλευσε τον Πτολεμαίο Α' να διαβάσει ένα δοκίμιο σχετικό με τη βασιλεία. Οι λόγιοι που ζούσαν στις βασιλικές αυλές καλλιεργούσαν τις ιδέες των φιλοσόφων που αναφέραμε. Κάποιοι αντέστρεψαν τους όρους: όσοι βασιλεύουν είναι αποδεδειγμένως σοφοί, ενάρετοι, ικανοί. Με μεγαλύτερη κατηγορηματικότητα υποστηρίχθηκε: «Η βασι-

λική εξουσία δεν πηγάζει ούτε από τη φύση ούτε από το δίκαιο, Την παίρνουν όσοι μπορούν να διοικήσουν στρατεύμα και να κυβερνήσουν με φρόνηση». Ο Σέλευκος Α΄, για να επιβάλει, ενάντια στο αίσθημα των Ελλήνων στρατιωτών του, την απόφασή του να παντρέψει τη δεύτερη σύζυγό του με τον γιο του και διάδοχό του, επικαλέσθηκε το επιχείρημα ότι «γενικός νόμος θεωρεί δίκαιον ό,τι ορίζει ο βασιλέας».

Ωστόσο όμως σταθεροποιηθούν οι ελληνιστικές δυναστείες, πολλοί τολμηροί άνδρες υψώθηκαν και έπεσαν ξαφνικά. Η αστάθεια της τύχης έθιξε και θα εξακολουθήσει να θίγει πολλούς άλλους ανθρώπους σε χαμηλότερα στρώματα. Όθεν ο ελληνιστικός κόσμος θεοποίησε την τύχη. Οι πολλοί τη σέβονταν ως μία ιδιότροπη δύναμη. Ο κωμικός Μένανδρος την περιέγραψε ως τυφλή και την παρούσισε ως παντοδύναμη και πονηρή.

Κατά την ελληνιστική εποχή πολλοί φιλόσοφοι έχουν εκπαισθεί και διδάσκουν σε άλλες πόλεις. Μερικοί είναι απελεύθεροι, τέως δούλοι. Επί πλέον όμως των προσωπικών εμπειριών και προβληματισμών αυτών των φιλοσόφων, η φιλοσοφία δέχεται προκλήσεις και από τον περιρρέοντα ατομικισμό. Έτσι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, τα νέα φιλοσοφικά συστήματα στρέφονται στο άτομο: το αυτονομούν και του υπόσχονται ψυχική γαλήνη. Ο Πύρρων ο Ηλείος αρνείται τη δυνατότητα γνώσης του εξωτερικού κόσμου και έτσι επιδιώκει την εσωτερική ησυχία. Ο Επίκουρος και οι συνεχιστές του διδάσκουν ότι ο κόσμος δεν υπακούει σε κάποια θεία δύναμη, δεν έχει λογική, αλλά είναι έρμαιο της Τύχης. Και λυτρώνοντας τον άνθρωπο από υπερφυσικούς φόβους τον διδάσκουν πώς να κατακτήσει την αταραξία. Οι Κυνικοί προτείνουν μια λαϊκή φιλοσοφία με επιθετική στάση εναντίον της κοινωνίας και των παραδομένων αξιών, τις οποίες σατιρίζουν δηκτικά σε σύντομα κείμενα ενός νέου φιλολογικού είδους, της διατριβής, είδους που οι ίδιοι δημιούργησαν. Για να αποκτήσουν απόλυτη ανεξαρτησία, αποφεύγουν τις ευκολίες του πολιτισμού.

Η νέα αττική κωμωδία αντικαθρεπτίζει με διαύγεια τις ποικίλες εκδηλώσεις του ατομικισμού στην αθηναϊκή κοινωνία. Οι χαρακτήρες της είναι πλήρως εξατομικευμένοι, είτε δοκιμάζουν τις δυσκολίες της ζωής είτε απολαμβάνουν τα αγαθά που απέκτησαν ή κληρονόμησαν. Οι άνθρωποι δε σέβονται τις παραδόσεις. Κάποιο

πρόσωπο κωμωδίας του Μενάνδρου επικρίνει την προγονική υπερηφάνεια και τις ταξικές προκαταλήψεις. Άλλο πρόσωπο ζει σαν ερημίτης και δεν αγαπάει τους ανθρώπους¹⁴.

Μετά τα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ. η ατομικότητα απλώνεται, βαθαίνει και εντείνεται περισσότερο, ενώ αραιώνουν και εξασθενούν οι μορφολογικές αλλαγές της.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. παρακάτω, σ. 842-845.

2. M.B. Sakellariou, *The Polis-State: Definition and Origin* (1989).

3. M.B. Sakellariou ό.π. σ. 92-135.

4. Βλ. παρακάτω, σ. 843-845.

5. Το πολιτικό σώμα υπέστη τον μεγαλύτερο περιορισμό του επί άκρως αριστοκρατικών καθεστώτων για να φθάσει στο μέγιστο πλάτος επί ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Ενδιάμεσα πήρε το πλάτος που επέβαλαν οι διάφορες αποχρώσεις μετριοπαθέστερης αριστοκρατίας ή τιμοκρατίας ή μετριοπαθέστερων δημοκρατικών μετασχηματισμών.

6. Βλ. παρακάτω, σ. 849, 851-852 (περιπτώσεις Αρχιλόχου, σοφιστών και μισθοφόρων).

7. Βλ. παρακάτω, σ. 850.

8. Βλ. παρακάτω, σ. 849-850.

9. Βλ. παρακάτω, σ. 850-851.

10. Βλ. παρακάτω, σ. 851-852.

11. Βλ. παρακάτω, σ. 848-849.

12. Άλλοι όμως ποιητές της ίδιας εποχής, όπως ο Καλλίνος ο Εφέσιος, ο Τυρταίος ο Σπαρτιάτης, ο Σόλων ο Αθηναίος, υποτάσσουν το ατομικό στο κοινό συμφέρον.

13. Ο Αλέξανδρος δεν αρκέστηκε στον τίτλο «βασιλεύς των Μακεδόνων» που κληρονόμησε από τους προγόνους του, άρχισε να χρησιμοποιεί τον τίτλο «βασιλεύς της Ασίας», ο οποίος υπογράμμιζε ότι η Ασία δεν ανήκε στο κράτος των Μακεδόνων, αλλά στον ίδιο. Αξιωνόντας από τους Μακεδόνες και τους άλλους Έλληνες να τον προσκυνούν, σύμφωνα με το τυπικό της περσικής αυλής, έδειξε ότι στην Ασία τους τοποθετούσε στην ίδια βαθμίδα με τους Ασιάτες υπηκόους του. Έθεσε Πέρσες και άλλους Ιρανούς επί κεφαλής σατραπειών. Επιδίωξε να αντικαταστήσει τον μακεδονικό στρατό με έναν πολυεθνή αυτοκρατορικό.

14. Ωστόσο ο τύπος του «μονόχνωτου» δεν ήταν νέος. Πριν από τον Δύσκολο του Μενάνδρου έγραψε ομώνυμη κωμωδία ο Μνησίμαχος και ακόμη παλαιότερα ο Φρύνιχος είχε ανεβάσει τον *Μονότροπο* (414 π.Χ.).